

Nr 1(66) 2017

ISSN 1429-2939

BEZPIECZNY BANK

BFG

BANKOWY FUNDUSZ GWARANCYJNY

BEZPIECZNY BANK jest czasopismem wydawanym przez Bankowy Fundusz Gwarancyjny od 1997 roku, poświęconym zagadnieniom stabilności systemu finansowego, ze szczególnym uwzględnieniem systemu bankowego.

KOMITET REDAKCYJNY:

Jan Szambelańczyk – redaktor naczelny
Małgorzata Iwanicz-Drozdowska
Ryszard Kokoszczyński
Monika Marcinkowska
Jan Krzysztof Solarz
Ewa Kulińska-Sadłocha
Ewa Miklaszewska
Małgorzata Polak – sekretarz redakcji
Ewa Teleżyńska – sekretarz redakcji

RADA PROGRAMOWO-NAUKOWA:

Piotr Nowak – Przewodniczący
Paola Bongini
Santiago Carbo-Valverde
Dariusz Filar
Andrzej Gospodarowicz
Leszek Pawłowicz
Krzysztof Pietraszkiewicz
Jerzy Pruski

Artykuły publikowane w **BEZPIECZNYM BANKU** są recenzowane.

Za publikację naukową w **BEZPIECZNYM BANKU** Minister Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznał trzynaście punktów.

Wydanie papierowe czasopisma **Bezpieczny Bank** jest wersją pierwotną.

REDAKCJA:

Krystyna Kawerska

WYDAWCA:

Bankowy Fundusz Gwarancyjny
ul. Ks. Ignacego Jana Skorupki 4
00-546 Warszawa

SEKRETARIAT REDAKCJI:

Ewa Teleżyńska, Małgorzata Polak
Telefon: 22 583 08 78, 22 583 05 74
e-mail: ewa.telezynska@bfg.pl; malgorzata.polak@bfg.pl

Informacje dotyczące wymogów formalnych i edytorskich dla autorów publikacji znajdują się na stronie: www.bfg.pl

www.bfg.pl

Opracowanie komputerowe, druk i oprawa:
Dom Wydawniczy ELIPSA
ul. Inflancka 15/198, 00-189 Warszawa
tel./fax 22 635 03 01, 22 635 17 85
e-mail: elipsa@elipsa.pl, www.elipsa.pl

*Iwa Kuchciak**, *Artur Mikulec***

ŚWIADOMOŚĆ FINANSOWA I INKLUZJA BANKOWA OSÓB W WIEKU 50+ W ŚWIETLE BADAŃ PIERWOTNYCH

WSTĘP

W obliczu rozwoju systemu bankowego i finansjalizacji (lub finansjeryzacji) życia społeczno-ekonomicznego włączenie w system bankowy zaczęło nabierać nowego, bardziej istotnego znaczenia. Coraz częściej można spotkać się z opinią, że warunkiem niezbędnym pełnego uczestnictwa w życiu społeczno-gospodarczym stało się korzystanie z produktów i usług bankowych. Realizacja potrzeb finansowych gospodarstw domowych determinuje konieczność nawiązania relacji (niekiedy intensywnych) gospodarstw domowych z bankami.

U podstaw zachowań finansowych gospodarstw domowych, tworzących określoną hierarchię, leży podejmowanie najbardziej podstawowych decyzji finansowych dotyczących bieżącego gospodarowania środkami, podczas gdy na wyższych poziomach zaspokajane są potrzeby związane z gromadzeniem środków i ich pomnażaniem, a także konsumpcją zgromadzonych wcześniej aktywów w połączeniu z międzypokoleniowym transferem majątku. Należy podkreślić, że zachowania finansowe wyżej usytuowane w hierarchii wymagają od gospodarstw domowych większej wiedzy, zarówno o sposobach gospodarowania środkami finansowymi,

* Iwa Kuchciak jest adiunktem w Katedrze Bankowości Instytutu Finansów na Uniwersytecie Łódzkim.

** Artur Mikulec jest adiunktem w Katedrze Metod Statystycznych Instytutu Statystyki i Demografii na Uniwersytecie Łódzkim.

o sytuacji panującej na rynku, jak i specyfice poszczególnych usług bankowych. Z tego względu zaangażowanie gospodarstw domowych w relacje z bankami powinno opierać się na wiedzy finansowej, zarówno teoretycznej, jak i empirycznej, która umożliwi podejmowanie bardziej racjonalnych i odpowiedzialnych decyzji finansowych.

Celem opracowania jest zbadanie zależności między poziomem wiedzy finansowej w wymiarze zarówno teoretycznym jak i praktycznym, a wybranymi cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi oraz wskazanie kluczowych determinant różnicujących zakres włączenia w system bankowy osób w wieku 50+.

Przy realizacji celu dokonano analizy źródeł literaturowych z obszaru edukacji finansowej i wykluczenia bankowego oraz wykorzystano wyniki niepublikowanych dotychczas analiz statystycznych, przeprowadzonych na podstawie wyników badania ankietowego¹ grupy respondentów w wieku 50+, będących mieszkańcami województwa łódzkiego.

1. WYKLUCZENIE BANKOWE – ANALIZA WYNIKÓW DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Historycznie rzecz ujmując, wykluczenie bankowe rozumiane jako fizyczne (geograficzne) utrudnienia w dostępie do usług bankowych stanowiło podstawę do rozważań nad problemem wykluczenia finansowego prowadzonych wspólnie². W XX wieku w wielu krajach dokonywano badań nad przestrzennym modelowaniem sektora finansowego w aspekcie wpływu reorganizacji sieci placówek na oczekiwaną efektywność³. Ich wynikiem było zoptymalizowanie liczby i lokalizacji oddziałów banków⁴. W konsekwencji wiele społeczności zostało pozbawionych swobodnego dostępu do usług bankowych i musiało radzić sobie z przymusowym wykluczeniem.

¹ Projekt: „Włączenie bankowe jako kluczowy standard w realizacji koncepcji silver economy w województwie łódzkim” finansowany ze środków programu Santander Universities/BZ WBK S.A.

² European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, VC/2006/0183, March 2008, s. 9–11.

³ A. Leyshon, N. Thrift, *Geographies of Financial eExclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers, New Series”, 20, 1995, s. 312–341.

⁴ Szczególnie wyraźna tendencja racjonalizowania sieci placówek widoczna była w sektorze bankowym w Wielkiej Brytanii, gdzie w ciągu ponad dwudziestu lat liczba placówek zmniejszyła się o 36%. A. Leyshon, S. French, P. Signoretta, *Financial Exclusion and the Geography of Bank and Building Society Branch Closure in Britain*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 33, 4, 2008, s. 450–451.

Kolejne lata przyniosły zmianę w postrzeganiu problemu wykluczenia. Przemiany jakie zaczęły zachodzić w kanałach dystrybucji usług bankowych, dynamiczny rozwój bankowości elektronicznej, wpłynęły na rozwój nowych nurtów badań nad wykluczeniem bankowym. Interpretacja pojęcia wykluczenia uległa zmianie w połowie lat 90. To wówczas termin ten zaczęto wykorzystywać w szerszym zakresie, w celu określenia osób, które mają ograniczony dostęp do głównego nurtu usług bankowych, już bez koncentrowania się na fizycznych lub geograficznych barierach. Wtedy też rozszerzono wachlarz analizowanych produktów, który objął także ubezpieczenia i produkty oszczędnościowe⁵. Tym samym wykluczenie bankowe stało się elementem wykluczenia finansowego interpretowanego jako „proces, w którym obywatele doświadczają problemów w dostępie do i/lub korzystaniu z produktów i usług finansowych na głównym rynku (mainstream market), które są odpowiednie do ich potrzeb i umożliwiają im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie”⁶.

Dalsze badania nad problemem wykluczenia koncentrowały się wokół: wielowymiarowości tego zjawiska – rozpatrywanej w kontekście głębokości tego pojęcia, znajdującej odzwierciedlenie w różnorodności metod pomiaru, uwzględniających poziomy wykluczenia (np. osoby całkowicie wykluczone, niewystarczająco ubankowane, ubankowane w pełni); związku między wykluczeniem finansowym i społecznym, a także czynników sprzyjających wykluczeniu⁷. Na potrzeby niniejszej publikacji przyjęto, że wykluczenie bankowe rozumiane jest zarówno jako „samo-wykluczenie”, będące rezultatem dobrowolnego niekorzystania przez gospodarstwa domowe z produktów bankowych lub powstałe na skutek wystąpienia trudności w korzystaniu z produktów i usług bankowych, jak i wykluczenie będące skutkiem ograniczenia lub odmowy dostępu ze strony banku do wybranych produktów i usług bankowych. Wyodrębnienie z wykluczenia finansowego węższego pojęcia jakim jest wykluczenie bankowe wynika z faktu, że dostęp do usług bankowych

⁵ Szerzej: E. Kempson, C. Whyley, *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*, Bristol: Policy Press, 1999.

⁶ European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, VC/2006/0183, March 2008, s. 4.

⁷ Szerzej: L. Anderloni, *Access to Bank Account and Payment Services*, [w:] L. Anderloni, M.D. Braga, E.M. Carluccio (red.), *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, Springer-Verlag Berlin-Heidelberg, 2007; S. Carbó, E.P.M. Gardener, P. Molyneux, *Financial Exclusion*, Palgrave MacMillan, 2005; A. Demirguc-Kunt, L. Klapper, D. Singer, P. van Oudheusden, *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex*, Development Research Group, Finance and Private Sector Development Team, Policy Research WP 7255, April 2015; E. Kempson, C. Whyley, *Kept Out or Opted Out?...*, *op. cit.*; M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „MBA”, nr 1, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania, Warszawa 2008; M. Iwanicz-Drozdowska, A.K. Nowak, A. Lewandowski, *Preferencje polskich gospodarstw domowych w zakresie korzystania z usług finansowych. Wyniki badania ankietowego*, „Bank i Kredyt”, 10, 2008.

jest postrzegany jako uniwersalna potrzeba występująca w większości rozwiniętych społeczeństw⁸. Brak dostępu do usług bankowych szczególnie negatywnie wpływa na proces włączenia społecznego stanowiącego priorytet w działaniach Unii Europejskiej, bowiem⁹:

- ❖ usługi bankowe są najbardziej popularne,
- ❖ posiadanie rachunku bankowego warunkuje dostęp do pozostałych usług bankowych, bez których osoby narażone są na nadmiernie wysokie opłaty generujące ryzyko pogłębiania ubóstwa,
- ❖ coraz trudniejsze i droższe jest dokonywanie płatności jedynie w formie gotówkowej,
- ❖ brak dostępu do usług bankowych generuje konieczność realizowania czasochłonnych procedur.

Niestety, jak podaje Bank Światowy, oficjalne definicje włączenia bankowego i włączenia finansowego nie zostały dotychczas ujednolicone i zharmonizowane w poszczególnych krajach. Najczęściej powtarzającymi się elementami definicji włączenia finansowego, stanowiących podstawę sprawozdawczości banków centralnych, są dostęp i efektywne korzystanie z usług bankowych. Dostęp rozumiany jest jako możliwość korzystania z produktów i usług finansowych, z uwzględnieniem ograniczeń czasowych i przestrzennych (niwelowanych przez udostępnianie rozwiązań i infrastruktury umożliwiającej korzystanie z usług w sposób ciągły). Z kolei efektywność korzystania weryfikowana jest rozmiarami konsumpcji produktów finansowych mierzonymi częstotliwością korzystania z poszczególnych produktów i usług. Niekiedy też w obowiązujących definicjach pojawia się odniesienie do jakości infrastruktury oraz świadomości finansowej¹⁰. Na tej podstawie przez osoby włączone finansowo uważa się gospodarstwa domowe mające dostęp i korzystające z odpowiednich usług finansowych¹¹, natomiast poprzez osoby włączone w system bankowy należy rozumieć gospodarstwa domowe mające dostęp i korzystające z usług bankowych¹².

⁸ L. Dziawgo (red.), *Współczesne finanse. Stan i perspektywy rozwoju bankowości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2009.

⁹ European Commission, *Financial Services...*, *op. cit.*

¹⁰ IFC Report, *Measures of financial inclusion – a central bank perspective 2015 Survey conducted by the Irving Fisher Committee on Central Bank Statistics (IFC)*, Bank for International Settlements, June 2016, s. 7–8 oraz 39, http://www.bis.org/ifc/publ/ifc_finan_inclu.pdf (dostęp: 25.11.2016).

¹¹ Basel Committee on Banking Supervision, *Range of practice in the regulation and supervision of institutions relevant to financial inclusion*, Bank for International Settlements, January 2015, s. 11, <http://www.bis.org/bcbs/publ/d310.pdf> (dostęp: 25.11.2016).

¹² W literaturze występuje także pojęcie niewystarczająco ubankowionych (ang. *underbanked*) lub niekiedy marginalnie ubankowionych (ang. *marginally banked*), którym określa się oso-

Znaczenie włączenia w system bankowy wynika z faktu, że podejmowanie decyzji ekonomicznych, szczególnie nabywczych, przy ograniczonych zasobach finansowych oraz szybko rozwijających się potrzebach i dynamicznie powiększającym się asortymencie dóbr i usług, stało się dla gospodarstw domowych istotnym wyzwaniem¹³. Brak możliwości precyzyjnego określenia wielkości i struktury dochodów w przyszłości oraz wahań jakim podlegają w czasie, powoduje powstawanie czasowych nadwyżek lub niedoborów środków pieniężnych¹⁴. Rozwiązaniem tych problemów jest włączenie w system bankowy, a nawet szerzej finansowy, które umożliwia przechowywanie środków pieniężnych, dokonywanie nimi transakcji, pomnażanie posiadanego majątku oraz pozyskiwanie dodatkowego finansowania na wydatki zarówno o charakterze bieżącym jak i inwestycyjnym.

Niestety szeroki usług oferowanych przez sektor bankowy nie przekłada się na ich wykorzystanie przez gospodarstwa domowe. Nadal szacuje się, iż znaczna część społeczeństwa pozostaje w grupie osób wykluczonych bankowo, chociaż precyzyjne określenie skali tego wykluczenia jest praktycznie niemożliwe, gdyż cykliczne raporty opracowywane przez krajowe i międzynarodowe instytucje prezentują rozmiary wykluczenia głównie w kontekście posiadania podstawowego produktu bankowego, jakim jest rachunek bankowy, ale nie pogłębiają tej analizy o aktywne korzystanie z tego produktu (mierzone chociażby liczbą lub wartością transakcji realizowanych w trakcie okresu rozliczeniowego). Zwykle pomijaną kwestią jest także wtórne wykluczenie, będące efektem rezygnacji ze współpracy z bankami przez dane gospodarstwo domowe, a także wspólne posiadanie rachunku bankowego.

Najnowsze dane opublikowane przez NBP dotyczące skali wykluczenia bankowego, mierzonego posiadaniem rachunku osobistego / ROR w banku, wskazują, że w 2015 r. 78% polskiego społeczeństwa było posiadaczami rachunku bankowego. Dla porównania w poprzedniej edycji tego samego badania (z 2012 r.) odsetek ten kształtował się na poziomie 73%¹⁵. Jednocześnie przyrostowi ulegała także liczba bieżących rozliczeniowych rachunków bankowych dla osób fizycznych¹⁶. Zgodnie ze stanem na koniec grudnia 2015 r. wyniosła ona 39,7 mln i w porównaniu do grud-

by niedostatecznie korzystające z usług bankowych. M. Barr, *Banking the poor*, Yale Journal on Regulation, 2004, s. 130

¹³ Cz. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 8.

¹⁴ W literaturze przedmiotu wskazuje się dwie podstawowe formy działań na rzecz bilansowania domowego budżetu: zachowania aktywne i zachowania pasywne. Zob. J. Grotowska-Leder, *Zaradny czy bezradny? Strategie życiowe współczesnych Polaków w świetle wybranych wyników badań ogólnopolskich*, Zeszyty Naukowe nr 9, PTE, Kraków 2011, s. 183.

¹⁵ NBP, *Diagnoza stanu wiedzy ekonomicznej Polaków oraz obszarów realnych potrzeb edukacyjnych w tym zakresie. Raport z badania*, Departament Edukacji i Wydawnictw NBP, Warszawa wrzesień 2015 r., s. 111.

¹⁶ Bieżące rozliczeniowe rachunki bankowe dla osób fizycznych w ujęciu stosowanym przez NBP to RORy.

nia 2012 r. (37,2 mln) zwiększyła się o 2,5 mln¹⁷. Wynik ten pokazuje jednak duże zróżnicowanie w zależności od cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych respondentów, co jest zgodne z literaturą przedmiotu, która podaje rozbudowany katalog determinant sprzyjających pozostawaniu części społeczeństwa w grupie osób wykluczonych bankowo¹⁸.

Jak wskazują liczne badania prowadzone zarówno w skali krajowej jak i międzynarodowej¹⁹, głównymi czynnikami sprzyjającymi wykluczeniu bankowemu są: niski poziom dochodów i ich wysokie zróżnicowanie; niski status zawodowy (osoby bezrobotne, studenci)²⁰; wykształcenie podstawowe; zamieszkiwanie na obszarach wiejskich lub w małych miasteczkach; sytuacja rodzinna (osoby samotne)²¹. Katalog ten należy także uzupełnić o szeroki wachlarz uwarunkowań psychologicznych, uwzględniających chociażby kwestię: zaufania do sektora finansowego; dotychczasowego doświadczenia w korzystaniu z usług finansowych; mentalności, w której nadal istnieje „kult gotówki”; świadomości możliwych korzyści, ale i zagrożeń towarzyszących transakcjom finansowym, głównie problemu bezpieczeństwa transakcji finansowych oraz negatywnego nastawienia do nowoczesnych technologii, czy wręcz wykluczenia cyfrowego²².

¹⁷ NBP, *Ocena funkcjonowania polskiego systemu płatniczego w II półroczu 2015 roku*, Departament Systemu Płatniczego, Warszawa 2016 r., s. 75.

¹⁸ Por. L. Anderloni, *Access to Bank...*, *op. cit.*; Por. Carbó S., Gardener E.P.M., Molyneux P., *Financial...*, *op. cit.*; G. Gloukoviezoff, *The Caisse d'Epargne and Households' Financial Exclusion: Which Actions Should Be Taken and What Are the Prospects?*, Access to Finance Conference, Bruxelles: World Savings Banks Institute – The World Bank, 2004. Por. A. Leyshon, S. French, P. Signoretta, *Financial Exclusion...*, *op. cit.*; Por. Iwanicz-Drozdowska M. (red.), *Polski rynek finansowy wobec zmian społeczno-demograficznych*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk lipiec 2009 r.

¹⁹ European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, VC/2006/0183, March 2008, s. 45; Por. *Postawy Polaków wobec oszczędzania*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, TNS Polska, październik 2013 r.; D. Maison, *Postawy Polaków wobec obrotu bezgotówkowego. Raport z badania 2013 i analiza porównawcza z danymi z 2009 roku*, Warszawa grudzień 2013 r., http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/Postawy-Polakow-wobec-obrotu-bezgotowkowego-2013-Raport.pdf (dostęp: 05.05.2016); *Monitor Bankowy*, listopad 2014, https://zbp.pl/public/repozytorium/wydarzenia/images/listopad_2014/konferencja_prasowa/mb_1114.pdf, s. 9 (dostęp: 12.05.2016).

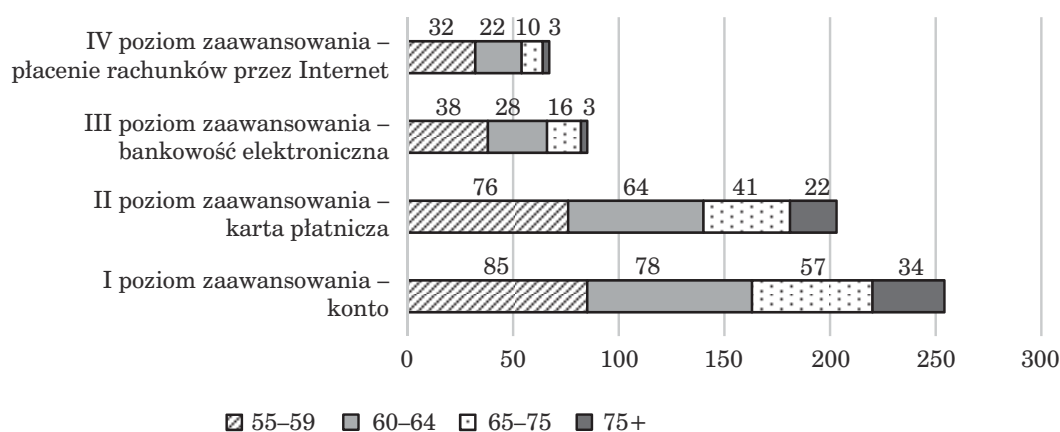
²⁰ Financial Services Authority, *In or Out? A Literature and Research Review*, „Consumer Research”, 3, July 2000, s. 11–15.

²¹ G. Rytelewska, A. Kłopocka, *Wpływ czynników demograficznych na poziom i strukturę oszczędności gospodarstw domowych w Polsce*, „Bank i Kredyt”, 41, 1, 2010, s. 77; I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 71; M. Iwanicz-Drozdowska, A.K. Nowak, A. Lewandowski, *Preferencje polskich gospodarstw domowych...*, *op. cit.*, s. 40.

²² T. Koźliński, *Zwyczajne płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski Departament Systemu Płatniczego, Warszawa maj 2013 r., http://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczajne_platnicze/zwyczajne_platnicze_Polakow.pdf, s. 11 (dostęp: 05.05.2016); D. Maison, *Postawy Polaków...*, *op. cit.*;

Wśród kluczowych przyczyn wykluczenia bankowego wskazuje się także na trendy demograficzne²³. Zgodnie z najnowszymi danymi Eurostatu następuje wyraźny proces starzenia się polskiego społeczeństwa widoczny w zmianach w strukturze wieku ludności, który będzie znajdował odzwierciedlenie w rosnącym udziale osób najstarszych w populacji²⁴. Szacuje się, że w 2050 r. Polska stanie się jednym z krajów Europy o najbardziej zaawansowanym procesie starzenia się populacji. Jak tymczasem pokazują badania, wraz ze wzrastającym wiekiem głowy rodzinne jest ograniczenie w korzystaniu z produktów bankowych²⁵. Znalazło to potwierdzenie w wynikach badań opublikowanych przez NBP, zgodnie z którymi wśród osób w wieku 55+ jedynie 78% respondentów miało rachunek bankowy, podczas gdy w grupie wieku 35–44 odsetek ten wyniósł aż 91%²⁶. Pogłębioną analizę ubankowienia w zależności od wieku respondentów zawiera opracowanie przygotowane na zlecenie NBP²⁷, w którym wyodrębniono cztery poziomy ubankowienia (por. rysunek 1).

Rysunek 1. Poziomy ubankowienia w poszczególnych przedziałach wiekowych

Źródło: D. Maison, *Badanie postaw Polaków powyżej 60 roku życia wobec obrotu bezgotówkowego*, Warszawa kwiecień 2012, s. 20.

J. Harasim, *Zwyczajne płatnicze konsumentów a możliwości ograniczenia obrotu gotówkowego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 2, 938, 2015, s. 27.

²³ M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Polski rynek finansowy...*, op. cit., s. 43.

²⁴ Zgodnie z prognozami publikowanymi przez Eurostat udział osób w wieku powyżej 80 roku życia może się podwoić do 2080 r., zwiększeniu ulegnie udział osób w wieku powyżej 65 roku życia w całości populacji z 18,2% w 2013 r. do 28,7% w 2080 r. Eurostat, *Population and Population Change Statistics*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_and_population_change_statistics (dostęp: 12.05.2016).

²⁵ M. Iwanicz-Drozdowska (red.), *Polski rynek finansowy...*, op. cit., s. 35–37; Por. European Commission, *Special Eurobarometer 373, Retail Financial Services*, March 2012, s. 14.

²⁶ NBP, *Diagnoza stanu wiedzy ekonomicznej Polaków oraz obszarów realnych potrzeb edukacyjnych w tym zakresie. Raport z badania*, Departament Edukacji i Wydawnictw NBP, Warszawa wrzesień 2015 r., s. 112.

²⁷ Szerzej: D. Maison, *Badanie postaw Polaków powyżej 60 roku życia wobec obrotu bezgotówkowego*, Warszawa kwiecień 2012.

Zgodnie z przewidywaniami najbardziej ubankowioną grupą osób (spośród tych w wieku 55+) na wszystkich wyodrębnionych poziomach okazali się respondenci w przedziale wieku 55–59 lat. Wśród przyczyn dysproporcji widocznych na rysunku najczęściej wskazuje się względy ekonomiczne (brak wystarczających środków pieniężnych lub wysokie koszty posiadania rachunku) oraz bariery mające swoje źródło w mentalności, które nasilają się wraz z wiekiem, wśród których kluczowy jest brak potrzeby posiadania rachunku, niewystarczające zaufanie do banków oraz niski stan wiedzy i umiejętności finansowych²⁸.

2. EDUKACJA FINANSOWA JAKO DETERMINANTA WŁĄCZENIA W SYSTEM BANKOWY

Podejmowanie świadomych decyzji finansowych wymaga odpowiednich kompetencji, które są konglomeratem posiadanej wiedzy oraz umiejętności jej praktycznego wykorzystania. Wiedza finansowa to umiejętność rozumienia finansów. Pojęcie wiedzy finansowej (*financial knowledge*) odnosi się do zestawu informacji i sposobu ich wykorzystania, który umożliwia jednostce podejmowanie przemyślanych i efektywnych decyzji poprzez rozumienie finansów²⁹. Konsument wyposażony w wiedzę finansową ma większą świadomość możliwości, jakie daje rynek finansowy i jest w stanie lepiej oszacować ryzyko towarzyszące podejmowanym decyzjom finansowym.

Wiedza finansowa jest ściśle związana z pojęciem edukacji finansowej (*financial education*). OECD definiuje edukację finansową jako proces, dzięki któremu konsumenci / inwestorzy zyskują umiejętność lepszego zrozumienia zasad funkcjonowania produktów finansowych. Za pośrednictwem informacji, instrukcji i porad rozwijają umiejętności i zyskują pewność bycia bardziej świadomym ryzyka finansowego, możliwości dokonywania świadomych wyborów, poszukiwania pomocy i podejmowania bardziej skutecznych działań zmierzających do poprawienia dobrobytu finansowego³⁰.

Szerszym pojęciem niż wiedza finansowa (teoria) są umiejętności finansowe (*financial literacy*), które interpretowane są jako możliwość przetwarzania informacji gospodarczych i podejmowania świadomych decyzji dotyczących planowania finansowego, gromadzenia oszczędności, zaciągania zobowiązań³¹. Większe

²⁸ *Ibidem*, s. 27.

²⁹ M. Musiał, *Znaczenie wiedzy finansowej w procesie zarządzania finansami osobistymi*, „Finanse i Prawo Finansowe. Journal of Finance and Financial Law”, III, 1, 2016, s. 100.

³⁰ OECD, *Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies*, OECD Publishing, 2005, s. 4–6.

³¹ A. Lusardi, O.S. Mitchell, *The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence*, „Journal of Economic Literature”, 52, 1, 2014, s. 6.

trudności sprawia interpretacja koncepcji *financial capability*, która zazwyczaj tłumaczona jest jako świadomość finansowa³². Wykracza ona ponad umiejętności finansowe, bowiem swym zakresem obejmuje wiedzę i zrozumienie, umiejętności oraz kompetencje kreujące odpowiedzialność finansową, będącą efektem uczenia się przez całe życie³³.

W kompleksowym podejściu do edukacji wskazuje się na pewien proces kształtowania świadomości finansowej. Na pierwszym etapie konsument powinien przyswoić sobie podstawową wiedzę związaną z produktami i procesami zachodzącymi na rynku finansowym (znajomość produktów i usług finansowych). Na drugim poziomie konsument powinien osiąść umiejętności, które umożliwią mu wykorzystywanie zdobytej wiedzy w praktyce (np. prowadzenie budżetu domowego). Natomiast ostatni etap związany jest z kształtowaniem wśród konsumentów odpowiedzialności finansowej (procesy oszczędzania, inwestowania, odpowiedzialnego zadłużania się). Można zatem przyjąć, że podstawowym celem edukacji finansowej jest dostarczanie niezbędnej wiedzy konsumentom oraz kształtowanie umiejętności i odpowiednich zachowań na rynku usług finansowych³⁴.

Posiadanie świadomości finansowej i podnoszenie jej poziomu generuje wiele pozytywnych konsekwencji zarówno w obszarze mikro jak i makroekonomicznym. W skali indywidualnej prowadzą one do polepszenia pozycji społecznej gospodarstw domowych, poprawiają umiejętność korzystania z produktów bankowych i prowadzą do podejmowania bardziej odpowiedzialnych i świadomych decyzji w odniesieniu do usług finansowych³⁵. Natomiast konsekwencje makroekonomiczne znajdują swoje odzwierciedlenie głównie w ograniczeniu niekorzystnych zjawisk, jakimi są: nadmierne zadłużenie zagrażające wypłacalności gospodarstw domowych, wykluczenie finansowe, czy nawet szerzej wykluczenie społeczne³⁶.

Konieczność posiadania wiedzy z zakresu finansów, jej systematycznego aktualizowania oraz poszerzania, wynika z istnienia związku między wiedzą finanso-

³² Szerzej na temat pojęcia *financial capability* zob. M. Zdanowska, *Financial capability – zdolność zarządzania finansami osobistymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, 21, 2012, s. 251–260.

³³ Social and Enterprise Development Innovations (SEDI), *Financial Capability and Poverty Discussion Paper*, July 2004, s. 5–6.

³⁴ Parlament Europejski, *Sprawozdanie w sprawie ochrony konsumenta: poprawa edukacji konsumentkiej i wiedzy na temat kredytów i finansów*, 2007/2288(INI), Komisja Rynku Wewnętrznego i Ochrony Konsumentów, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2008-0393+0+DOC+XML+V0//PL> (dostęp: 10.05.2016).

³⁵ V.G. Perry, M.D. Morris, *Who Is in Control? The Role of Self-Perception, Knowledge, and Income in Explaining Consumer Financial Behavior*, „Journal of Consumer Affairs”, 39, 2, 2005, s. 299–313; A. Lusardi, *Preparing for Retirement: The Importance of Planning Costs*, National Tax Association Proceedings 2002, s. 148–154.

³⁶ M. Penczar, *Ocena poziomu edukacji finansowej w Polsce na tle krajów UE*, [w:] *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014, s. 12.

wą a zakresem i częstotliwością korzystania z produktów finansowych. Przywołać można wyniki cyklicznego badania realizowanego przez Pentor w Polsce *Postawy Polaków wobec oszczędzania*. Zgodnie z nim osoby, które uzyskiwały najwyższy wynik testu wiedzy finansowej, korzystały jednocześnie w większym zakresie z oferty produktów finansowych, np. 79% osób w tej grupie miało konto bankowe (56% w populacji), dostęp do rachunku internetowego deklarowało 47% osób (25% w populacji), lokaty miało 20% osób (10% w populacji)³⁷.

Związek między poziomem wiedzy finansowej a skalą i zakresem korzystania z produktów finansowych został potwierdzony także w badaniu *Stan wiedzy finansowej Polaków*, zgodnie z którym na poziom wiedzy istotnie wpływa stopień włączenia w system bankowy³⁸. Najsilniejszy związek zaobserwowano w przypadku ubankowienia i wiedzy obiektywnej sprawdzonej na podstawie testu wiedzy w formie quizu (korelacja $r = 0,47$; $p < 0,001$), słabszy w przypadku wiedzy relatywnej, stanowiącej odniesienie poziomu wiedzy respondenta do średniej wiedzy Polaków (korelacja $r = 0,36$; $p < 0,001$) i subiektywnej³⁹, będącej samooceną poziomu wiedzy finansowej (korelacja $r = 0,31$; $p < 0,001$). Ponadto, jak wynika z badania przeprowadzonego na zlecenie NBP, brak wiedzy na temat mechanizmów działania płatności bezgotówkowych, towarzyszące temu przesady i błędne przekonania są jedną z najważniejszych barier przed intensyfikacją korzystania z obrotu bezgotówkowego⁴⁰.

W świetle wskazanych powyżej czynników wpływających na poziom wykluczenia bankowego autorzy opracowania zdecydowali się poddać głębszej analizie występowanie zależności między wykluczeniem bankowym osób w wieku 50+ a posiadaną przez te osoby wiedzą finansową. Będzie ona rozpatrywana w dwóch wymiarach, jako wiedza finansowa teoretyczna, czyli sprowadzająca się do znajomości danego zagadnienia finansowego, oraz wiedza finansowa praktyczna, która umożliwia przeprowadzenie porównania produktów finansowych, wyliczenie podstawowych wielkości związanych z produktami finansowymi, np. kosztów i możliwych przychodów.

³⁷ Pentor, *Postawy Polaków wobec oszczędzania*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, 2010, s. 9.

³⁸ Dom Badawczy Maison, *Stan wiedzy finansowej Polaków*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, wrzesień 2009 r., s. 123.

³⁹ W literaturze poza wiedzą finansową teoretyczną i praktyczną niekiedy też wskazywana jest kategoria wiedzy finansowej subiektywnej, czyli opierającej się na samoocenie w zakresie poziomu posiadanej wiedzy finansowej. D. Maison, *Postawy Polaków...*, *op. cit.*, s. 70.

⁴⁰ D. Maison, *Analiza barier dotyczących korzystania z obrotu bezgotówkowego oraz wskazanie działań ograniczających te bariery*, Warszawa wrzesień 2010 r., s. 55, http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/analiza_barier.pdf (dostęp: 12.05.2016).

3. POZIOM WIEDZY FINANSOWEJ A WŁĄCZENIE BANKOWE W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM

3.1. Metodyka badania

Wskazane powyżej przesłanki stanowiły podstawę do przeprowadzenia badania poziomu wiedzy finansowej mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50+, w celu zweryfikowania hipotezy o istnieniu zależności między posiadaną wiedzą finansową a zakresem posiadania i korzystania z produktów finansowych⁴¹. Badanie zostało przeprowadzone metodą indywidualnego wywiadu osobistego *face to face* w domu respondenta (technika PAPI), na reprezentatywnej próbie 500 mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50+. Pomiaru wiedzy finansowej dokonano opierając się na kwestionariuszu – opracowanym przez A. Atkinson i F.-A. Messy – wykorzystywanym w badaniach poziomu wiedzy finansowej, prowadzonych na skalę międzynarodową na zlecenie OECD⁴². Badanie ankietowe odbyło się we wszystkich miastach województwa łódzkiego powyżej 20 tys. mieszkańców oraz w wybranych (wylosowanych) miastach poniżej 20 tys. mieszkańców.

Wybór województwa łódzkiego jako miejsca przeprowadzenia badania determinowany był także wynikami diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej, statystykami GUS oraz opracowaniami z zakresu demografii województwa łódzkiego, które jednoznacznie wskazują na starzenie się jego mieszkańców i występowanie zjawiska depopulacji. Zdiagnozowane problemy demograficzne w województwie łódzkim w wyżej wymienionych materiałach ocenione zostały jako najpoważniejsze w skali kraju⁴³.

⁴¹ Metoda badania oraz analiza struktury odpowiedzi została szerzej opisana w monografii I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.

⁴² Kwestionariusz badania stanowił odzwierciedlenie kwestionariusza opracowanego przez OECD i International Network on Financial Education (INFE) w celu wskazania kierunków badania wiedzy finansowej w poszczególnych krajach, umożliwiających ich porównywalność pod kątem kluczowych grup społeczno-demograficznych i opracowanie krajowych strategii edukacji finansowej. A. Atkinson, F.-A. Messy, *Measuring Financial Literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study*, OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, OECD Publishing, 15, 2012; *OECD/INFE Toolkit to Measure Financial Literacy and Inclusion. Guidance, Core Questionnaire and Supplementary Questions*, June 2013, https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/TrustFund2013_OECD_INFE_toolkit_to_measure_fin_lit_and_fin_incl.pdf (dostęp: 10.05.2016).

⁴³ Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego, *Plan przeciwdziałania depopulacji w województwie łódzkim*, Łódź sierpień 2015 r., s. 6–8, http://www.rcpslodz.pl/admin/zdjecia/file/2015/2015-08-24-DBA/Plan%20przeciwdzialania%20depopulacji_PDF.pdf (dostęp: 10.10.2016); Urząd Statystyczny w Łodzi, *Stan i ruch naturalny ludności w województwie łódzkim*, Łódź 2015,

Na etapie analizy uzyskanych wyników do badania zależności między wybranymi cechami wykorzystano test niezależności χ^2 (chi-kwadrat), a przy weryfikacji poszczególnych hipotez z reguły przyjmowano poziom istotności $\alpha = 0,05$ (w niektórych przypadkach zaś $\alpha = 0,1$). W przypadku występowania zależności między cechami do pomiaru siły związku wykorzystano współczynnik zbieżności V-Cramera⁴⁴. Obliczenia wykonano w programie *STATISTICA PL* oraz *MS Excel*.

3.2. Poziom wiedzy finansowej respondentów w teorii i praktyce

W literaturze przedmiotu wskazuje się na istnienie związku między cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi a poziomem wiedzy finansowej. W ramach wiedzy finansowej można wyodrębnić dwie kategorie: **wiedzę finansową teoretyczną**, czyli sprowadzającą się do znajomości danego zagadnienia finansowego, oraz **wiedzę finansową praktyczną**, która umożliwia przeprowadzenie porównania produktów finansowych, wyliczenia podstawowych wielkości związanych z produktami finansowymi, np. kosztów i możliwych przychodów. Spośród cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych analizowane były: płeć, grupa wieku (50–59, 60–69, 70–79, powyżej 79), stan cywilny (osoba samotna, osoba w związku), wykształcenie (podstawowe, średnie, niepełne wyższe, wyższe), aktywność zawodowa (aktywny, bierny, inna odpowiedź).

Poziom **finansowej wiedzy teoretycznej** reprezentowany przez respondentów został oceniony na podstawie poprawności udzielonych przez nich odpowiedzi na pięć poniższych pytań:

- 1) Inwestycja o wysokiej stopie zwrotu charakteryzuje się wysokim ryzykiem?
- 2) Gdyby ktoś Pani/Panu zaoferował szansę zarobienia dużych pieniędzy, czy jednocześnie postrzega to Pani/Pan jako możliwość stracenia dużej kwoty pieniędzy?
- 3) Czy Pani/Pana zdaniem wysoka inflacja oznacza, że koszty życia gwałtownie wzrastają?
- 4) Czy Pani/Pana zdaniem zazwyczaj istnieje możliwość ograniczenia ryzyka podczas inwestowania na giełdzie poprzez zakup różnych akcji?
- 5) Czy Pani/Pana zdaniem istnieje wyższe prawdopodobieństwo stracenia wszystkich pieniędzy, jeśli są one przechowywane w jednym miejscu?

s. 10–20, <http://lodz.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/ludnosc/ludnosc-ruch-naturalny-i-migracje-w-województwie-lodzkiem-w-2015-r-,5,4.html> (dostęp: 10.10.2016).

⁴⁴ Test niezależności chi-kwadrat jest powszechnie znanym testem i można odnaleźć go w każdym podręczniku do statystyki matematycznej (podobnie jak współczynnik zbieżności V-Cramera). Warto jednak dodać, że jest to test nieparametryczny, a więc nie wymaga spełnienia żadnych założeń odnośnie do rozkładów badanych cech i może być stosowany do badania związku między cechami zarówno mierzalnymi, jak i niemierzalnymi, bez względu na skalę pomiaru cech. Hipoteza H_0 w teście zakłada, że badane cechy są niezależne, hipoteza H_1 , że badane cechy są zależne. Por. J. Józwiak, J. Podgórski, *Statystyka od podstaw...*, op. cit., s. 336–340.

Rozkład odpowiedzi na pytania z wiedzy teoretycznej przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Rozkład odpowiedzi na pytania dotyczące wiedzy finansowej – część teoretyczna (w %)

Udzielona odpowiedź	Pytanie 1	Pytanie 2	Pytanie 3	Pytanie 4	Pytanie 5
Poprawna	60,8	58,6	80,0	46,4	71,3
Niepoprawna	33,3	26,1	4,3	44,4	22,2
Nie wiem	3,8	14,4	15,0	7,6	6,3
Odmawiam odpowiedzi	2,1	0,9	0,7	1,6	0,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa...*, op. cit., s. 231.

Zdecydowana większość respondentów (od 58,6% do 80,0%) poprawnie odpowiedziała na postawione pytania teoretyczne, z wyjątkiem pytania 4 dotyczącego giełdy, w którym zarówno odsetek odpowiedzi poprawnych, jak i niepoprawnych był na zbliżonym wysokim poziomie (tabela 1). Zestawienie teoretycznej wiedzy finansowej z cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi prezentuje tabela 2.

Tabela 2. Teoretyczna wiedza finansowa według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych

Wyszczególnienie	Płeć	Stan cywilny	Aktywność zawodowa	Grupa wieku	Wykształcenie
Pytanie 1	niezależne $p = 0,269$ $\text{Chi}^2 = 1,22$	zależne^a $p = 0,063$ $\text{Chi}^2 = 3,45$ $\text{V-C} = 0,089$	zależne $p = 0,002$ $\text{Chi}^2 = 12,84$ $\text{V-C} = 0,170$	zależne $p = 0,001$ $\text{Chi}^2 = 16,24$ $\text{V-C} = 0,192$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 19,82$ $\text{V-C} = 0,211$
Pytanie 2	niezależne $p = 0,175$ $\text{Chi}^2 = 1,84$	niezależne $p = 0,470$ $\text{Chi}^2 = 0,52$	zależne^a $p = 0,074$ $\text{Chi}^2 = 5,22$ $\text{V-C} = 0,108$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 19,75$ $\text{V-C} = 0,212$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 16,04$ $\text{V-C} = 0,190$
Pytanie 3	niezależne $p = 0,865$ $\text{Chi}^2 = 0,03$	niezależne $p = 0,725$ $\text{Chi}^2 = 0,12$	niezależne $p = 0,129$ $\text{Chi}^2 = 4,10$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 23,34$ $\text{V} = 0,230$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 26,77$ $\text{V} = 0,245$

Tabela 2 (cd.)

Wyszczególnienie	Płeć	Stan cywilny	Aktywność zawodowa	Grupa wieku	Wykształcenie
Pytanie 4	zależne ^a $p = 0,088$ $\text{Chi}^2 = 2,91$ $\text{V-C} = 0,081$	zależne $p = 0,016$ $\text{Chi}^2 = 5,83$ $\text{V-C} = 0,115$	zależne $p = 0,007$ $\text{Chi}^2 = 9,79$ $\text{V-C} = 0,148$	zależne $p = 0,002$ $\text{Chi}^2 = 14,43$ $\text{V-C} = 0,181$	zależne $p = 0,001$ $\text{Chi}^2 = 15,57$ $\text{V-C} = 0,187$
Pytanie 5	zależne ^a $p = 0,067$ $\text{Chi}^2 = 3,36$ $\text{V-C} = 0,087$	zależne ^a $p = 0,067$ $\text{Chi}^2 = 3,35$ $\text{V-C} = 0,087$	zależne ^a $p = 0,062$ $\text{Chi}^2 = 5,57$ $\text{V-C} = 0,112$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 18,43$ $\text{V-C} = 0,204$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 21,22$ $\text{V-C} = 0,218$

^a Cechy zależne na poziomie istotności alfa = 0,1, na poziomie istotności alfa = 0,05 są niezależne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Wyniki testu niezależności wskazują, że teoretyczna wiedza finansowa respondentów nie zależy od ich płci (przy poziomie istotności alfa = 0,05). Jest częściowo zależna od stanu cywilnego (osoba samotna, osoba w związku) i aktywności zawodowej badanych osób (aktywny, bierny, inna odpowiedź). **Natomiast najistotniejszy wpływ na poziom teoretycznej wiedzy respondentów mają dwa czynniki: grupa wieku oraz wykształcenie.** Wartości współczynnika zbieżności V-Cramera (V-C) wskazują jednak, że siła tych zależności jest słaba (0,081; 0,245).

W odniesieniu do teoretycznej wiedzy finansowej dokonano także analizy jej związku z korzystaniem z produktów bankowych. Wśród osób, które udzieliły poprawnych odpowiedzi na pytania teoretyczne, zdecydowana większość miała rachunek bieżący (blisko 80%), prawie połowa była posiadaczami kart płatniczych, niemal 1/3 respondentów z tej grupy miała rachunek oszczędnościowy, a około 1/5 korzystała z lokaty lub depozytu terminowego. W dalszej kolejności wskazywano na korzystanie z kredytów i pozostałych produktów. Udział osób, które udzieliły prawidłowych odpowiedzi, ale nie miały żadnych produktów finansowych, pozostawał na niskim poziomie i wahał się, w zależności od pytania, od 6,3% do 7,8%⁴⁵.

W kolejnym kroku analizy zweryfikowano, czy istnieje związek między wybranymi cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi a poziomem **finansowej wiedzy praktycznej** posiadanej przez respondentów – mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50+. Poziom wiedzy praktycznej sprawdzany był na podstawie poprawności odpowiedzi udzielonych w pięciu następujących zadaniach:

⁴⁵ I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa...*, op. cit., s. 261.

- 1) Proszę sobie wyobrazić, że 5 braci dostało 1000 zł. W przypadku gdyby bracia mieli podzielić się po równo, to ile każdy z braci powinien dostać pieniędzy?
 - 2) Proszę sobie wyobrazić, że bracia będą musieli poczekać rok na swoje udziały w 1000 zł, inflacja jest na poziomie 4%. Ile po okresie jednego roku będą w stanie kupić lub uzyskają?
 - 3) Pożyczyła/ł Pani/Pan przyjacielowi 25 zł, a on oddał Pani/Panu następnego dnia 25 zł. Jakie odsetki zapłacił od tej pożyczki?
 - 4) Załóżmy, że Pani/Pan wpłaciła/ł 1000 zł na bezpłatny (bez prowizji) rachunek oszczędnościowy z gwarantowanym oprocentowaniem 2% rocznie. Nie dokonywała Pani/Pan żadnych dalszych wpłat na ten rachunek ani wypłat. Jak dużo środków będzie na koniec pierwszego roku na rachunku?
 - 5) Jaka kwota będzie na rachunku po 5 latach, jeśli nie ma za niego żadnych opłat?
- Rozkład odpowiedzi na pytania dotyczące wiedzy finansowej praktycznej przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Rozkład odpowiedzi na pytania dotyczące wiedzy finansowej – część praktyczna (w %)

Udzielona odpowiedź	Zadanie 1	Zadanie 2	Zadanie 3	Zadanie 4	Zadanie 5
Poprawna	91,0	46,4	84,3	55,1	33,6
Niepoprawna	2,1	32,1	2,5	12,9	38,7
Nie wiem	5,6	18,8	10,3	29,1	26,1
Odmawiam odpowiedzi	1,3	2,7	2,9	2,9	1,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa...*, op. cit., s. 236.

Zdecydowana większość respondentów (od 55,1% do 91,0%) poprawnie odpowiedziała na postawione pytania z wiedzy praktycznej, z wyjątkiem pytania 2 i 5 dotyczącego wartości pieniądza w czasie, w których zarówno odsetek odpowiedzi poprawnych jak i niepoprawnych wraz z „nie wiem”, był na wysokim poziomie. Zestawienie praktycznej wiedzy finansowej według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Praktyczna wiedza finansowa według cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych

Wyszczególnienie	Płeć	Stan cywilny	Aktywność zawodowa	Grupa wieku	Wykształcenie
Zadanie 1	niezależne $p = 0,256$ $\text{Chi}^2 = 1,29$	niezależne $p = 0,244$ $\text{Chi}^2 = 1,36$	zależne $p = 0,025$ $\text{Chi}^2 = 7,40$ $\text{V-C} = 0,129$	zależne $p = 0,004$ $\text{Chi}^2 = 13,28$ $\text{V-C} = 0,173$	niezależne $p = 0,153$ $\text{Chi}^2 = 3,76$
Zadanie 2	zależne ^a $p = 0,086$ $\text{Chi}^2 = 2,95$ $\text{V-C} = 0,081$	niezależne $p = 0,633$ $\text{Chi}^2 = 0,23$	niezależne $p = 0,129$ $\text{Chi}^2 = 4,09$	niezależne $p = 0,861$ $\text{Chi}^2 = 0,75$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 30,10$ $\text{V-C} = 0,26$
Zadanie 3	niezależne $p = 0,906$ $\text{Chi}^2 = 0,01$	niezależne $p = 0,423$ $\text{Chi}^2 = 0,64$	niezależne $p = 0,964$ $\text{Chi}^2 = 0,07$	zależne $p = 0,001$ $\text{Chi}^2 = 16,35$ $\text{V-C} = 0,192$	zależne $p = 0,018$ $\text{Chi}^2 = 8,00$ $\text{V-C} = 0,134$
Zadanie 4	niezależne $p = 0,476$ $\text{Chi}^2 = 0,51$	niezależne $p = 0,983$ $\text{Chi}^2 = 0$	niezależne $p = 0,748$ $\text{Chi}^2 = 0,58$	niezależne $p = 0,135$ $\text{Chi}^2 = 5,56$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 23,47$ $\text{V-C} = 0,23$
Zadania 5	niezależne $p = 0,270$ $\text{Chi}^2 = 1,22$	niezależne $p = 0,170$ $\text{Chi}^2 = 1,88$	zależne $p = 0,003$ $\text{Chi}^2 = 11,38$ $\text{V-C} = 0,16$	zależne ^a $p = 0,083$ $\text{Chi}^2 = 6,67$ $\text{V-C} = 0,123$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 20,46$ $\text{V-C} = 0,215$

^a Cechy zależne na poziomie istotności alfa = 0,1, na poziomie istotności alfa = 0,05 są niezależne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Wyniki testu niezależności wskazują, że praktyczna wiedza finansowa respondentów nie zależy od ich płci oraz stanu cywilnego, jest natomiast częściowo zależna od aktywności zawodowej osób w wieku 50+ oraz przynależności do grupy wiekowej. **Natomiast najistotniejszy wpływ na poziom praktycznej wiedzy respondentów ma ich wykształcenie.** Interpretacja wartości współczynników zbieżności V-Cramera (V-C) ponownie wskazuje jednak, że siła tych zależności jest słaba (0,081; 0,260).

W celu uzupełnienia powyższych wyników zbadano, czy wiedza teoretyczna wpływa na wiedzę praktyczną. Zgodnie z oczekiwaniami, występowała zależność między prawidłowo / nieprawidłowo udzielonymi odpowiedziami na pytania teoretyczne i praktyczne. W każdym z 25 przypadków uzyskano istotny statystycznie (w wielu przypadkach nawet na poziomie istotności alfa = 0,01) wynik testu niez-

leżności χ^2 . Oznacza to, że należało odrzucić hipotezę zerową mówiącą o niezależności odpowiedzi na pytania teoretyczne i praktyczne na rzecz alternatywnej, że **występuje zależność między posiadaną wiedzą teoretyczną i praktyczną respondentów**. Obliczone współczynniki zbieżności V-Cramera (V-C) mieściły się w przedziale (0,115; 0,408) i wskazywały na umiarkowaną siłę tej zależności.

Analizie poddano również zależność sposobu wyboru produktów i usług bankowych od posiadanej wiedzy finansowej – teoretycznej i praktycznej⁴⁶. Wyniki przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Sposób wyboru produktów i usług bankowych według posiadanej wiedzy finansowej

Udzielona odpowiedź	Wiedza finansowa				
	Pytanie 1	Pytanie 2	Pytanie 3	Pytanie 4	Pytanie 5
Sposób wyboru produktów i usług bankowych	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 40,15$ $\text{V-C} = 0,302$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 29,26$ $\text{V-C} = 0,258$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 30,70$ $\text{V-C} = 0,264$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 29,30$ $\text{V-C} = 0,258$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 19,21$ $\text{V-C} = 0,209$
	Zadanie 1	Zadanie 2	Zadanie 3	Zadanie 4	Zadanie 5
	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 29,30$ $\text{V-C} = 0,258$	zależne $p = 0,004$ $\text{Chi}^2 = 13,45$ $\text{V-C} = 0,175$	zależne $p < 0,001$ $\text{Chi}^2 = 32,54$ $\text{V-C} = 0,272$	zależne $p = 0,010$ $\text{Chi}^2 = 11,30$ $\text{V-C} = 0,161$	zależne^a $p = 0,061$ $\text{Chi}^2 = 7,37$ $\text{V-C} = 0,13$

^a Cechy zależne na poziomie istotności alfa = 0,1.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

Sposób wyboru rozpatrywany był w kilku wariantach odpowiedzi, które można sprowadzić do poziomu rozważności tych decyzji. Respondenci przed podjęciem decyzji o wyborze produktów i usług bankowych mogli: {rozważać kilka produktów / pożyczek / kredytów / rachunków oferowanych przez różne instytucje finansowe}, {rozważać kilka produktów / pożyczek / kredytów / rachunków oferowanych przez jedną instytucję finansową} lub {wcale nie rozważać żadnych innych ofert produktów / pożyczek / kredytów / rachunków}, {inna odpowiedź}.

Wyniki w tabeli 5 potwierdzają, że występuje zależność między teoretyczną i praktyczną wiedzą finansową a sposobem wyboru produktów i usług bankowych. Zarówno w przypadku wiedzy teoretycznej jak i praktycznej jest to słaba-umiarkowana zależność – współczynniki zbieżności V-Cramera (V-C)

⁴⁶ Pytanie było kierowane do osób, które obecnie i w ciągu ostatnich 2 lat posiadały produkty i usługi bankowe.

mieściły się w przedziale odpowiednio: 0,209; 0,302 oraz 0,130; 0,272. Najczęściej sposób wyboru produktów i usług bankowych – w teorii i praktyce – opierał się na podejściu {rozważyć kilka produktów / pożyczek / kredytów / rachunków oferowanych przez różne instytucje finansowe}.

3.3. Posiadanie produktów i korzystanie z usług bankowych

W pierwszym etapie oceny zakresu włączenia w system bankowy osób w wieku 50+ sprawdzono, czy występuje zależność między poszczególnymi cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi tych osób a faktem posiadania / korzystania przez nie z produktów / usług bankowych obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat. Wymienione w kwestionariuszu produkty / usługi bankowe pogrupowano, uzyskując następujący zestaw odpowiedzi: {rachunek bankowy}, {produkty kredytowo-pożyczkowe}, {produkty oszczędnościowe}, {produkty płatnicze (rozliczeniowe)}, {nie mam żadnego i odmawiam odpowiedzi}⁴⁷. Spośród cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych analizowane były: płeć, stan cywilny, aktywność zawodowa, grupa wiekowa, wykształcenie oraz źródła dochodów. Wyniki przedstawia tabela 6.

Poszukując powiązań między posiadaniem produktów i korzystaniem z usług bankowych (obecnie oraz w ciągu 2 lat) a cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi osób w wieku 50+, należy zauważyć, że jedynie płeć okazała się cechą nieistotną. **Pozostałe cechy, jak stan cywilny, aktywność zawodowa, grupa wieku, wykształcenie oraz źródła dochodów mają istotny wpływ na posiadanie produktów bankowych.** Współczynniki zbieżności V-Cramera (V-C) w przypadku pytania związanego z posiadaniem produktów (korzystaniem z usług) bankowych obecnie zawierały się w przedziale od 0,224 do 0,400, a w przypadku pytania dotyczącego posiadania produktów (korzystania z usług) bankowych w ciągu ostatnich 2 lat wynosiły od 0,196 do 0,367. Tym samym współczynniki wskazały na umiarkowaną siłę tych zależności.

⁴⁷ Grupowanie odpowiedzi z kwestionariusza odbyło się według schematu:

- rachunek bankowy – rachunek bieżący (rachunek oszczędnościowo-rozliczeniowy, ROR),
- produkty kredytowo-pożyczkowe – kredyt hipoteczny, pożyczka hipoteczna, kredyt bez zabezpieczenia, kredyt/pożyczka gotówkowa, mikrokredyt,
- produkty oszczędnościowe – rachunek oszczędnościowy, konto oszczędnościowe, lokaty, depozyty terminowe,
- produkty płatnicze (rozliczeniowe) – karta płatnicza (debetowa, kredytowa, obciążeniowa), karta przedpłacona (*prepaid*), płatności mobilne,
- nie mam żadnego, odmawiam odpowiedzi.

Tabela 6. Wpływ cech demograficznych i społeczno-ekonomicznych na posiadanie produktów bankowych

Wyszczególnienie	Posiadanie produktów bankowych (obecnie)	Posiadanie produktów bankowych (w ciągu ostatnich 2 lat)
Płeć	niezależne $p = 0,939$, $\text{Chi}^2 = 1,26$	niezależne $p = 0,997$, $\text{Chi}^2 = 0,34$
Stan cywilny	zależne $p = 0,001$, $\text{Chi}^2 = 21,32$, V-C = 0,224	zależne $p = 0,006$, $\text{Chi}^2 = 16,38$, V-C = 0,196
Aktywność zawodowa	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 63,90$, V-C = 0,393	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 53,08$, V-C = 0,357
Grupa wieku	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 69,38$, V-C = 0,233	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 59,24$, V-C = 0,215
Wykształcenie	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 137,07$, V-C = 0,400	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 116,29$, V-C = 0,367
Źródła dochodów	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 55,82$, V-C = 0,256	zależne $p < 0,001$, $\text{Chi}^2 = 44,91$, V-C = 0,229

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania.

W kolejnym etapie analizy zweryfikowano, czy istnieje zależność między wiedzą na temat istnienia poszczególnych produktów / usług bankowych a ich posiadaniem obecnie lub w ciągu ostatnich 2 lat. W pierwszym przypadku w teście niezależności uzyskano następującą statystykę: $\text{Chi}^2 = 561,80$, $p < 0,001$, V-C = 0,660, w drugim zaś statystykę: $\text{Chi}^2 = 511,41$, $p < 0,001$, V-C = 0,627. **Na podstawie otrzymanych wyników można zatem stwierdzić, że występuje silna zależność między wiedzą o istnieniu produktów finansowych a korzystaniem z nich (obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat).**

Z danych zebranych w wyniku badania ankietowego wynika, że rachunek bieżący (rachunek oszczędnościowo-rozliczeniowy, ROR) ma 77,0% badanej zbiorowości. Udział osób mających kartę płatniczą wynosił 40,0%. Posiadaczami rachunku oszczędnościowego jest 30,0% respondentów, a lokaty lub depozytu 14,5% badanych osób. Na dalszym miejscu znalazły się kredyt lub pożyczka gotówkowa, którą ma 12,7% respondentów. Rozkład odpowiedzi uczestników badania w przypadku zapytania o korzystanie z produktów bankowych w ciągu ostatnich dwóch lat przedstawiał się podobnie jak w poprzednim pytaniu – najczęściej wskazań ankietowanych uzyskało posiadanie rachunku bieżącego (76,8%), następnie karty płatniczej

(40,0%), rachunku oszczędnościowego (27,2%), lokaty lub depozytu (15,6%) oraz kredytu lub pożyczki gotówkowej (14,1%)⁴⁸. Wykluczonymi finansowo okazały się osoby z wykształceniem podstawowym (46,5%), zasadniczym zawodowym (30,2%), zamieszkujące tereny wiejskie (51,2%) i niewielkie miasteczka (25,6%), osiągające nieregularne dochody (45,3%).

Jako uzupełnienie powyższych analiz zweryfikowano istnienie zależności między odpowiedzialnością za podejmowanie bieżących decyzji w gospodarstwie domowym a posiadaniem produktów i usług bankowych aktualnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat. Przyjęto w tym celu trzy możliwe odpowiedzi: {decyzję podejmuje sam ankietaowany}, {decyzje podejmowane są wspólnie w gospodarstwie domowym} oraz {decyzję podejmuje inna osoba z gospodarstwa domowego}. W pierwszym przypadku w teście niezależności uzyskano wartość statystyki $\text{Chi}^2 = 97,42$, $p < 0,001$, $V-C = 0,339$, w drugim przypadku wartość statystyki $\text{Chi}^2 = 94,77$, $p < 0,001$, $V-C = 0,333$. **Uzyskane wyniki wskazują, że na poziomie istotności alfa = 0,05 (a nawet alfa = 0,01) występuje umiarkowana zależność między podejmowaniem decyzji finansowych a korzystaniem z produktów bankowych (włączeniem w system bankowy) obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat**. Osoby, które samodzielnie podejmowały decyzje w gospodarstwie domowym lub robiły to wspólnie (z partnerem bądź innym członkiem gospodarstwa), częściej posiadały produkty bankowe (obecnie, w ciągu ostatnich 2 lat) niż osoby, które nie uczestniczyły w gospodarstwie domowym w podejmowaniu decyzji finansowych.

Respondenci zostali także zapytani o posiadanie budżetu domowego (plan wpływów i wydatków)⁴⁹. Prowadzenie budżetu traktowane jest jako jeden z podstawowych elementów zarządzania finansami domowymi, bowiem dzięki niemu możliwe jest szacowanie oszczędności i wcześniejsze przewidywanie deficytu w domowych finansach. Analizie poddano zależność między posiadaniem budżetu domowego a włączeniem w system bankowy (korzystaniem z produktów bankowych) obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat. W pierwszym przypadku w teście niezależności uzyskano wartość statystyki $\text{Chi}^2 = 130,59$, $p < 0,001$, $V-C = 0,391$, w drugim przypadku wartość statystyki $\text{Chi}^2 = 136,05$, $p < 0,001$, $V-C = 0,397$. **Potwierdzono tym samym, że na poziomie istotności alfa = 0,05 (a nawet alfa = 0,01) występuje umiarkowana zależność między posiadaniem planu wpływów i wydatków, a korzystaniem z produktów bankowych (włączeniem w system bankowy) obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat**. Oznacza to, że osoby sporządzające budżet domowy częściej posiadały produkty i korzystały z usług bankowych (obecnie oraz w ciągu ostatnich 2 lat).

⁴⁸ I. Kuchciak, M. Świeszczak, K. Świeszczak, M. Marcinkowska, *Edukacja finansowa...*, op. cit., s. 217–230.

⁴⁹ W pytaniu o posiadanie budżetu możliwe były odpowiedzi: {tak}, {nie, nie wiem, odmawiam odpowiedzi}.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone badanie ankietowe potwierdziło istnienie zależności między wybranymi cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi a włączeniem w system bankowy oraz reprezentowanym poziomem wiedzy finansowej. W przypadku mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50+ odnotowano niższy poziom ubankowienia wraz ze zbliżaniem się do wieku emerytalnego, pozostawaniem samotnym, nieaktywnym zawodowo, z zakończoną na niższym poziomie edukacją oraz z nieregularnymi źródłami dochodów. Reprezentowany przez respondentów poziom wiedzy finansowej osób w wieku 50+ nie odbiega znacząco od wyników dla pozostałych grup wiekowych⁵⁰ i jedynie w przypadku wiedzy finansowej praktycznej odnotowano znaczne braki.

Wyniki przeprowadzonych analiz potwierdziły, że **największy wpływ na poziom teoretycznej wiedzy finansowej ma grupa wiekowa oraz wykształcenie respondentów, a na poziom praktycznej wiedzy finansowej – wykształcenie. Ponadto występuje istotna statystycznie zależność między „teorią i praktyką”.** Na fakt posiadania produktów bankowych wpływają: **stan cywilny, aktywność zawodowa, grupa wiekowa, wykształcenie oraz źródła dochodów. Ponadto istnieje istotny statystycznie związek między wiedzą na temat występowania na rynku poszczególnych produktów a ich posiadaniem.**

Biorąc pod uwagę rozwój usług bankowych, starzenie się demograficzne ludności oraz związki między wiekiem a wykluczeniem finansowym, dla zapewnienia bezpieczeństwa finansowego gospodarstw domowych kluczowe staje się **skoncentrowanie na kwestii włączania w system bankowy coraz większej liczby osób w wieku 50+ oraz podtrzymywanie ich włączenia, niezależnie od zmieniającej się z wiekiem sytuacji finansowej i zawodowej.** Ze względu na potwierdzone niedostatki w poziomie wiedzy finansowej (teoretycznej i praktycznej) jednym z rozwiązań zmierzających do poprawienia wskaźników ubankowienia powinno być **podnoszenie wiedzy finansowej.** Konieczne jest zatem poszukiwanie rozwiązań, dzięki którym osoby 50+ będą mogły angażować się jak najdłużej i jak najpełniej w życie społeczeństwa, a jednym z wymiarów tego zaangażowania jest także aktywność w nawiązywaniu i podtrzymywaniu relacji z bankami.

⁵⁰ Wyniki badań pierwotnych dotyczących mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50 lat i więcej porównano z wynikami badań przeprowadzonych według tej samej metodyki na całej populacji Polaków. Por. A. Atkinson, F.-A. Messy, *Measuring Financial Literacy...*, op. cit.

Streszczenie

Wiedza finansowa postrzegana jest jako kluczowa determinanta procesów zwiększania poziomu ubankowienia. Posiadanie wiedzy finansowej (teoretycznej i praktycznej) prowadzi do poprawy pozycji społecznej gospodarstw domowych, umiejętności korzystania z produktów bankowych, a w konsekwencji do podejmowania bardziej odpowiedzialnych i świadomych decyzji w odniesieniu do korzystania z produktów i usług bankowych.

Celem opracowania jest zbadanie zależności między poziomem wiedzy finansowej w wymiarze zarówno teoretycznym jak i praktycznym, a wybranymi cechami demograficznymi i społeczno-ekonomicznymi oraz wskazanie kluczowych czynników różnicujących zakres włączenia w system bankowy osób w wieku 50+. W pracy przedstawiono wyniki badania ankietowego przeprowadzonego na reprezentatywnej próbie 500 mieszkańców województwa łódzkiego w wieku 50+.

Słowa kluczowe: wiedza finansowa, świadomość finansowa, włączenie bankowe

Abstract

The financial education is seen as one of the key macrosocial determinants increasing the level of banking inclusion. Individuals with a good financial knowledge (theoretical and practical) are more able to improve the social position of households, ability to use banking products and consequently to manage and resolve any financial problems or opportunities connected with these products.

The aim of the paper is to explore the relationship between the level of financial knowledge (both theoretical and practical), and selected demographic and socio-economic characteristics, and identify the key factors differentiating the scope of banking inclusion of people aged 50+. The paper presents the results of a survey carried out on the representative sample of 500 inhabitants of Lodz, aged 50+.

Key words: financial knowledge, financial capability, banking inclusion

Bibliografia

Wydawnictwa zwarte

Anderloni L., *Access to Bank Account and Payment Services*, [w:] *New Frontiers in Banking Services. Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, L. Anderloni, M.D. Braga, E.M. Carluccio (red.), Springer-Verlag Berlin-Heidelberg, 2007.

- Bywalec Cz., *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Carbó S., Gardener E.P.M., Molyneux P., *Financial Exclusion*, Palgrave MacMillan, 2005.
- Dziawgo L. (red.), *Współczesne finanse. Stan i perspektywy rozwoju bankowości*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2009.
- Iwanicz-Drozdowska M. (red.), *Polski rynek finansowy wobec zmian społeczno-demograficznych*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk lipiec 2009 r.
- Jóźwiak J., Podgórski J., *Statystyka od podstaw*, PWE, Warszawa 2006.
- Kempson E., Whyley C., *Kept Out or Opted Out? Understanding and Combating Financial Exclusion*, Bristol: Policy Press, 1999.
- Kuchciak I., Świeszczak M., Świeszczak K., Marcinkowska M., *Edukacja finansowa i inkluzja bankowa w realizacji koncepcji silver economy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014.
- Penczar M., *Ocena poziomu edukacji finansowej w Polsce na tle krajów UE*, [w:] *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014.

Artykuły prasowe i okolicznościowe

- Atkinson A., Messy, F.-A., *Measuring Financial Literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study*, OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, OECD Publishing, 15, 2012.
- Demirguc-Kunt A., Klapper L., Singer D., van Oudheusden P., *Measuring Financial Inclusion: The Global Findex*, Development Research Group, Finance and Private Sector Development Team, Policy Research WP 7255, April 2015.
- Dom Badawczy Maison, *Stan wiedzy finansowej Polaków*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, wrzesień 2009 r.
- European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, VC/2006/0183, March 2008.
- European Commission, *Special Eurobarometer 373, Retail Financial Services*, March 2012.
- Financial Services Authority, *In or Out? A Literature and Research Review*, „Consumer Research”, 3, July 2000.
- Gloukoviezoff G., *The Caisse d'Epargne and Housholds' Financial Exclusion: Which Actions Should Be Taken and What Are the Prospects?*, Access to Finance Conference, Bruxelles: World Savings Banks Institute – The World Bank, 2004.
- Grotowska-Leder J., *Zaradny czy bezradny? Strategie życiowe współczesnych Polaków w świetle wybranych wyników badań ogólnopolskich*, Zeszyty Naukowe nr 9, PTE, Kraków 2011.
- Harasim J., *Zwyczaje płatnicze konsumentów a możliwości ograniczenia obrotu gotówkowego w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, 2, 938, 2015.

- Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny*, „MBA”, nr 1, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania, Warszawa 2008.
- Iwanicz-Drozdowska M., Nowak A.K., Lewandowski A., *Preferencje polskich gospodarstw domowych w zakresie korzystania z usług finansowych. Wyniki badania ankietowego*, „Bank i Kredyt”, 10, 2008.
- Leyshon A., French S., Signoretta P., *Financial Exclusion and the Geography of Bank and Building Society Branch Closure in Britain*, „Transactions of the Institute of British Geographers”, 33, 4, 2008.
- Leyshon A., Thrift N., *Geographies of Financial Exclusion: Financial Abandonment in Britain and the United States*, „Transactions of the Institute of British Geographers, New Series”, 20, 1995.
- Lusardi A., Mitchell O.S., *The Economic Importance of Financial Literacy: Theory and Evidence*, „Journal of Economic Literature”, 52, 1, 2014.
- Lusardi A., *Preparing for Retirement: The Importance of Planning Costs*, National Tax Association Proceedings 2002.
- Musiał M., *Znaczenie wiedzy finansowej w procesie zarządzania finansami osobistymi*, „Finanse i Prawo Finansowe. Journal of Finance and Financial Law”, III, 1, 2016.
- NBP, *Diagnoza stanu wiedzy ekonomicznej Polaków oraz obszarów realnych potrzeb edukacyjnych w tym zakresie. Raport z badania*, Departament Edukacji i Wydawnictw NBP, Warszawa wrzesień 2015 r.
- NBP, *Ocena funkcjonowania polskiego systemu płatniczego w II półroczu 2015 roku*, Departament Systemu Płatniczego, Warszawa 2016 r.
- OECD, *Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies*, OECD Publishing, 2005.
- Pentor, *Postawy Polaków wobec oszczędzania*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, 2010.
- Perry V.G., Morris M.D., *Who Is in Control? The Role of Self-Perception, Knowledge, and Income in Explaining Consumer Financial Behavior*, „Journal of Consumer Affairs”, 39, 2, 2005.
- Postawy Polaków wobec oszczędzania*, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, TNS Polska, październik 2013 r.
- Rytelewska G., Kłopocka A., *Wpływ czynników demograficznych na poziom i strukturę oszczędności gospodarstw domowych w Polsce*, „Bank i Kredyt”, 41, 1, 2010.
- Social and Enterprise Development Innovations (SEDI), *Financial Capability and Poverty Discussion Paper*, July 2004.
- Zdanowska M., *Financial capability – zdolność zarządzania finansami osobistymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu”, 21, 2012.

Materiały internetowe

- Basel Committee on Banking Supervision, *Range of practice in the regulation and supervision of institutions relevant to financial inclusion*, Bank for International Settlements, January 2015, <http://www.bis.org/bcbs/publ/d310.pdf>
- Eurostat, *Population and Population Change Statistics*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_and_population_change_statistics
- IFC Report, *Measures of financial inclusion – a central bank perspective 2015 Survey conducted by the Irving Fisher Committee on Central Bank Statistics (IFC)*, Bank for International Settlements, June 2016, http://www.bis.org/ifc/publ/ifc_finan_inclu.pdf
- Koźliński T., *Zwyczaje płatnicze Polaków*, Narodowy Bank Polski Departament Systemu Płatniczego, Warszawa maj 2013 r., [http://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczaje_platnicze_Polakow.pdf](http://www.nbp.pl/systemplatniczy/zwyczaje_platnicze/zwyczaje_platnicze_Polakow.pdf)
- Maison D., *Analiza barier dotyczących korzystania z obrotu bezgotówkowego oraz wskazanie działań ograniczających te bariery*, Warszawa wrzesień 2010 r., http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/analiza_barier.pdf
- Maison D., *Badanie postaw Polaków powyżej 60. roku życia wobec obrotu bezgotówkowego*, Narodowy Bank Polski, Warszawa 2012.
- Maison D., *Postawy Polaków wobec obrotu bezgotówkowego. Raport z badania 2013 i analiza porównawcza z danymi z 2009 roku*, Warszawa grudzień 2013 r., http://www.nbp.pl/systemplatniczy/obrot_bezgotowkowy/Postawy-Polakow-wobec-obrotu-bezgotowkowego-2013-Raport.pdf
- Monitor Bankowy*, listopad 2014, https://zbp.pl/public/repozytorium/wydarzenia/images/listopad_2014/konferencja_prasowa/mb_1114.pdf
- OECD/INFE Toolkit to Measure Financial Literacy and Inclusion. Guidance, Core Questionnaire and Supplementary questions*, June 2013, https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/TrustFund2013_OECD_INFE_toolkit_to_measure_fin_lit_and_fin_incl.pdf
- Parlament Europejski, *Sprawozdanie w sprawie ochrony konsumenta: poprawa edukacji konsumentckiej i wiedzy na temat kredytów i finansów*, 2007/2288(INI), Komisja Rynku Wewnętrznego i Ochrony Konsumentów, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2008-0393+0+DOC+XML+V0//PL>
- Urząd Marszałkowski Województwa Łódzkiego, *Plan przeciwdziałania depopulacji w województwie łódzkim*. Łódź sierpień 2015 r., http://www.rcpslodz.pl/admin/zdjecia/file/2015/2015-08-24-DBA/Plan%20przeciwdzialania%20depopulacji_PDF.pdf
- Urząd Statystyczny w Łodzi, *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie łódzkim w 2015 r.*, Łódź 2015, <http://lodz.stat.gov.pl/publikacje-i-foldery/ludnosc/ludnosc-ruch-naturalny-i-migracje-w-wojewodztwie-lodzki-w-2015-r-,5,4.html>